

УДК 061.231:63(477-25=162.1)“187/188”

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЯКІВ У КИЇВСЬКОМУ ТОВАРИСТВІ СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
У 70–80-ті роки ХІХ ст.**

Ольга НІКОЛАЄНКО

*Харківський національний автомобільно-дорожній університет
вул. Петровського, 25, Харків, 61002
Кафедра українознавства*

У статті розглянуто становище польської шляхти на Правобережжі України в 70–80-ті роки ХІХ ст., її місце в суспільному виробництві. На матеріалах архівів простежується активна участь польських землевласників у Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Проводиться порівняльний аналіз органічної праці в розумінні ідеологів варшавського позитивізму та втілення на практиці цієї програми польськими поміщиками.

Ключові слова: органічна праця, поляки, шляхта, міщанство, варшавський позитивізм, Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, суспільно-політичний рух.

Польській шляхті належить особлива роль в історії України. В другій половині ХІХ ст., після поразки Січневого повстання, поляки переживали не найкращі часи, зазнаючи репресій, переселень, різноманітних утисків та обмежень. По економічному становищу польських землевласників боляче вдарив і швидкий перехід до ринкових методів господарювання та капіталістичного способу виробництва, до яких не всі могли пристосуватись. Намагаючись вийти з цього складного становища, польська шляхта вдавалась до кооперації, яка могла бути легальною в єдиній сфері – економічній. Осередком такого співробітництва стало Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, яке відіграло важливу роль у піднесенні економіки не тільки Київської губернії, а й усього Південно-Західного краю.

Майже двадцять років після повстання вся діяльність поляків проходила в рамках програми органічної праці – легальної діяльності на користь модернізації польської нації з метою збереження національної ідентичності, що здійснювалась в економічній або культурно-просвітницькій галузях. Але якщо суспільно-політична діяльність “органічників” у Королівстві Польському доволі повно висвітлена дослідниками, то суспільний рух поляків на українських землях у 70–80-ті роки ХІХ ст. є білою плямою нашої історії. Завдання цієї статті – розкрити діяльність поляків у Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (далі – КТСП) з точки зору її відповідності ідеям органічної праці, з’ясувати її значення для польської меншини на українських землях.

Основні джерела статті – архівні матеріали з фондів Центрального історичного архіву України у м. Києві, періодичні видання позитивістів.

© Ніколаєнко О., 2005

За даними Київського генерал-губернатора, 1863 р. в трьох південно-західних губерніях проживало 485 тис. поляків¹. У результаті розкладу кріпосного ладу і зародження ринкових відносин у сільському господарстві в першій половині XIX ст. відбувалась диференціація польського населення. В цей час проходив період утворення значного прошарку дрібної помісної та безпомісної шляхти, яка за своєю природою швидше нагадувала різночинну інтелігенцію, що обслуговувала чиновницький апарат повітів, економій тощо. Вагоме місце серед тодішніх землевласників займали поміщики польської національності. За даними генерал-губернатора М.М.Анненкова, їм належало 9/10 поземельної власності².

З метою обмеження польського панування в економічній сфері урядом впроваджувався ряд наказів, які позбавляли польських магнатів, передовсім, учасників повстання, права на володіння маєтками. Крім того, польським дворянам, згідно з указом від 10 грудня 1865 р., заборонялось купувати землі, що стало основною перешкодою для збільшення їхніх землеволодінь. І найголовніше – політично неблагонадійних дворян польської національності примушували протягом двох років розпродати свої маєтки³. Тільки 11 травня 1873 р. царським указом було зупинено процес конфіскації земельних угідь та майна⁴. Протягом 1863–1873 рр., за даними канцелярії Київського генерал-губернатора, у польських землевласників було конфісковано 132 050 десятин поміщицької, селянської і церковної землі разом з луками, лісами і водоймищами, відібрано 144 маєтки, з них у Київській губернії – 50⁵. Французький дослідник Д.Бовуа доповнював, що економічний тиск на польських землевласників Південно-Західного краю мав також інші форми: введення 10% податку від річного прибутку землеволодінь в 1864–1868 рр., відмова в кредитуванні, право на володіння землею лише підданим імперії⁶.

Вживались заходи щодо послаблення впливу польських урядовців та поміщиків на міське населення, що супроводжувалось витісненням поляків з адміністрації і з міст загалом. Насадження російського елемента проводилось різноманітними шляхами. З 13 червня 1886 р. російські чиновники, які перебували на державній службі в західних губерніях та Царстві Польському, отримували надбавку до заробітної плати в розмірі 20–50%⁷.

У 70-ті роки XIX ст. за рахунок масових переселень польське населення Правобережної України суттєво зменшилось і на 1873 р. становило 457 тис. чоловік⁸. Соціальна структура польського населення була доволі строкатою. Спадкова шляхта сягала майже дець 23 % від загальної кількості поляків⁹. Загалом у західних губерніях ця кількість доходила до 70 тис., але 9/10 цієї групи були безземельними або мали по декілька десятин¹⁰. 1/10, або за одним даними 7 тис., за іншими – 6051, володіли значними земель-

¹ Центральний державний історичний архів України м. Києва. (далі – ЦДІА України у м. Києві). Ф.442. Оп.813. 1863. Од.зб.401. Арк.1

² ЦДІА України у м. Києві. Ф.442. Оп.814. 1864. Од.зб.750. Арк.9.

³ *Леценко М.Н., Мамалига А.І.* Аграрно-капіталістична еволюція поміщицьких господарств Подільської губернії в 1861–1900 рр.// УІЖ. 1976. № 9. С.81–92. С. 82.

⁴ Полное Собрание Законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1876. Т.48. Отд.1. С.644.

⁵ ЦДІА України у м. Києві. Ф.442. Оп.823. 1873 р. Од. зб.165. Арк.34.

⁶ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ, 1998. С.336. С.26, 56, 57.

⁷ *Щербак Н.О.* Національна політика царизму на Правобережній Україні (II половина XIX–початок XX століття). Київ, 1995. С.20,15.

⁸ Географическо-статистический словарь Российской империи. Санкт-Петербург, 1873. Т.4. С.180.

⁹ *Łukawski Z.* Ludność polska w Rosji: 1863–1914. Wrocław, 1978. S.229. С.90.

¹⁰ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревизор. Київ, 1996. С.384. С.264–265, 385.

ними угіддями: від декілька сот до тисяч десятин¹¹. На 1890 р. польське землеволодіння в Київській, Волинській, Подільській губерніях становило 3 078 278 десятин¹².

Нищівна політика царського уряду щодо поляків імперії, особливо Південно-Західного краю, не змогла суттєво похитнути економічну міць магнатів та капіталістів. Яскраве підтвердження цього – результати аналізу галузей економіки, в яких брали участь польські капітали. Так, на 1896 р. на Правобережній Україні російське землеволодіння становило 3 385 813 десятин (51,31%), а польське – 3 086 932 десятини (48,69%)¹³. Свої величезні латифундії зберегли найзаможніші польські роди: графи Потоцькі – 107 тис. дес. землі, Зеленські – 50 тис., Собанські – 47 тис., Ярошинські – 27 тис., Решко – 23 тис., Шембеки та Радзивілли – по 22 тис., значні земельні площі мали також Любомирські, Грохольські, Бжозовські, Тишкевичі та інші¹⁴.

Отримуючи величезні прибутки від земельних володінь, поміщики вкладали кошти у промислові підприємства. Наприклад, Браницькі володіли 36 підприємствами, серед яких дев'ять цукрових заводів, два заводи сільськогосподарських машин, десять гуралень, шкіряні, свічні, миловарні підприємства¹⁵. Однією з найприбутковіших галузей було цукрове виробництво. В Цукровому синдикаті, утвореному в березні 1884 р., налічувалось 48 поміщиків-католиків, тобто, поляків, і 99 православних. У керівництві синдикату разом з українськими та російськими поміщиками Терещенком, Бобринським, Бродським, Хрящовим, Фішманом брали участь графи Браницькі та Потоцькі, які мали по сім цукрових заводів¹⁶.

Інтерес до цієї галузі виробництва у поляків пояснюється соціально-економічною ситуацією в 60–80-х роках XIX ст., коли попит на цукор зростав, а більшість цукрозаводів утворювалась на базі величезних дворянських землеволодінь Правобережної України. Дрібні цукроварні занепадали, натомість, розвивались капіталістичні підприємства, які використовували початковий капітал від викупних платежів селян, а також від кредитів, наданих державою або приватними особами нерідко під заставу маєтків¹⁷. Важливу роль польські поміщики відігравали і в зерновиробництві, і в винокурній, і в лісовій промисловості.

Більшість декласованої шляхти обирала один із двох можливих шляхів – або оселялась в маєтках як офіціалісти, технічні кадри середнього і вищого рівня, тісно пов'язані з сільськогосподарським виробництвом, або поповнювала населення міст, обираючи вільні професії, стаючи купцями, промисловцями середньої руки, ремісниками, міщанською інтелігенцією¹⁸. За даними перепису 1897 р., поляки займали місця в різних адміністративних установах, в армії, на залізниці, становили кваліфіковану робочу силу на промислових підприємствах, займались юридичною практикою тощо.

Серед міського населення частка поляків Правобережжя становила на близько 18,5%¹⁹. Значний прошарок безземельної шляхти поповнив ряди інтелігенції. На відміну від багатой верхівки, чії діти здобували освіту в закордонних університетах, зубожілі дворяни навчали дітей у російських освітянських центрах, які перебували під

¹¹ Рудченко Й. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Киев, 1882. С.18.

¹² Бовуа Д. Битва за землю в Україні. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. С.61.

¹³ Там само. С.71–73.

¹⁴ Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-ті–90-ті роки XIX ст.). Київ, 1959. С.165

¹⁵ Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 року в їхніх маєтках. Київ, 1930. С.113.

¹⁶ Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукрово-буракової промисловості. Київ, 1930. Т.2. С.196.

¹⁷ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні в XIX ст. Київ, 1969. С.71.

¹⁸ Бовуа Д. Битва за землю в Україні. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. С.272–273.

¹⁹ Палієнко В.І. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні // Відродження. 1994. №12.

пильним контролем влади²⁰. Живучи в Росії, працюючи здебільшого на державній службі і високо цінуючи роботу, інтелігенція, яка, здавалось би, повинна була зберігати національну свідомість, дуже легко піддавалась русифікації²¹. Одна з причин цього явища – розкол у польському середовищі на теренах кресів наприкінці XIX ст., що було наслідком соціальних змін доби капіталізму. Аристократія, яка не втратила своєї економічної могутності, ізолювала від себе від родовитої, але збіднілої шляхти. Як стверджують дослідники, “бар’єр існував завжди”²².

Окрему групу інтелігенції становив кваліфікований персонал маєтків і споживчого промислу. Отримавши агрономічну, юридичну, інженерну освіту, ці фахівці влаштувалися управителями земельних латифундій у польських або російських поміщиків. За розрахунками О.Анфімова, на Київщині та Волині налічувалось 750 маєтків відданих в оренду²³. Життя їх було доволі комфортним, але через недосконалість законодавства вони практично повністю залежали від роботодавців. Крім того, у 80-х роках намітилось перевиробництво інтелігенції, внаслідок чого багато хто з них не міг влаштуватись на роботу.

Звичайно, політика російської влади, спрямована на зменшення впливу поляків на Правобережжі, на витіснення їх з адміністративних установ, навчальних закладів, на утиски в культурно-освітній галузі, в релігії, не могла не породити ворожих настроїв серед польського населення. У донесеннях Київського генерал-губернатора повідомлялося, що польські поміщики незадоволені переходом їхніх земель у руки російських власників, тому намагалися чинити останнім будь-які перешкоди, навіть сприяти їх розоренню²⁴. Як повідомляв у 1870 р. чиновник з особливих доручень. І Свірчевський, на Поділлі “поляки ненавидять все російське”. Разом з тим, він стверджував, що вони прагнуть повернути собі довіру уряду і що серед них є люди, які намагаються дотримуватися розумних і тверезих поглядів²⁵. Очевидно, ця категорія населення змиралась з пануванням російської влади, не чинила і навіть не думала чинити їй опір, але, по можливості, прагнула використати існуючу ситуацію на свою користь.

Що ж становили ці групи населення, які історично володіли цими землями та звикли до свого значного впливу на них? Професор Р.Юрковський, детально проаналізувавши мемуарну літературу польської шляхти післяповстанського періоду, дійшов висновку, що у дворянства, яке проживало на українських теренах, сформувалася специфічний “кресовий тип психіки”²⁶. На неї вплинули розгорнуті царизмом репресії, в результаті чого польська шляхта відчувала повну безпомічність та безпорадність. Вона не мала опори в місцевому середовищі, яке було інонаціональним і підтримувалось російським урядом. У спогадах В.Дебагорія-Мокрієвича натрапляємо на цікаве твердження, що “найстрашнішим для польської справи було те, що разом з російським урядом поляків почали переслідувати і селяни”²⁷.

²⁰ Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. Москва, 1971. С.266.

²¹ Лісевич І.Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в II половині XIX– на початку XX століття). Київ, 1993. С.34.

²² Бовуа Д. Битва за землю в Україні. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. С.277.

²³ Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство европейской России конца XIX–начала XX веков. Москва, 1969. С.168.

²⁴ ЦДА України у м. Києві. Ф.442. Оп.818. Од.зб.26. Арк.59.

²⁵ Там само. Оп.820. Од.зб.252. Арк. 7.

²⁶ Jurkowski R. Przyczynek do dziejów Towarzystw rolniczych i organizacji gospodarczo-społecznych ziemiaństwa polskiego na Kresach północno-wschodnich w latach 1876–1904 // Przegląd Wschodni. T.6. Z.4. 2000. S.693–737. S.694.

²⁷ Дебагорій-Мокрієвич В. Воспоминания. Санкт-Петербург, 1906. С.14.

Однією з характерних ознак ментальності польської шляхти Д.Бовуа визначає її боротьбу за спадок, за земельну власність (*ojcowiznu*), яка виростає в їх свідомості до значення Вітчизни (*ojczyzny*), а розбудова маєтків і збереження свого права власності трактована ними як святий обов'язок. Специфічний “земельний” патріотизм, що сформувався в останні десятиліття XIX ст., дозволяв полякам поступатись власним самолюбством заради збереження земельних володінь. Вони практикували і шахрайство, і хабарі, і жіноче кокетство для того, щоб зберегти той спосіб життя, який вони вели в своїх українських володіннях. Таким чином, захист недоторканості земельних володінь перетворився у справу захисту польськості.

Польська шляхта створила свій замкнутий світ, головними показниками якого були родовитість, належність до історичної спільноти, яка “цивілізувала” цей край, визнання традицій розкоші, пишноти, легковажності, порожнечі, відгородження від довколишнього “океану варварства”²⁸. Польська шляхта не визнавала ані російських дворян, поводяться з ними пихато і зневажаючи їх за невміння бути господарем на землі, ані українських “неосвічених”, “неписьменних” і “п’яних” хлопів.

В 1874 р. в Києві було створене Київське товариство сільського господарства і сільськогосподарського виробництва – згідно з рішенням III з’їзду російських сільських хазяїв (вересень 1872 р.)²⁹. Передумовою виникнення організації став не тільки відповідний розвиток продуктивних сил, а й загальна соціально-економічна й політична ситуація в країні. На думку Н.Чайки, “виникнення сільськогосподарських товариств є результатом рівня умов господарського життя України і економічної політики царського уряду другої половини XIX–початку XX ст.”³⁰. Результат аналізу діяльності Товариства, соціального та національного складу його учасників дає підстави стверджувати, що створення товариства пов’язувалось його засновниками з можливістю пристосуватись до нових форм господарського життя і ринкових форм господарювання. Тобто, як слушно зауважила Н.Чайка, створення Товариства було продиктовано потребами практичного життя.³¹

Метою товариства було проголошено сприяння розвитку сільського господарства в Київській губернії, для чого пропонувалось не тільки обговорювати аграрні проблеми, а й поширювати сільськогосподарську освіту шляхом проведення публічних читань, відкриття виставок, а також земельної школи з навчальним хутором та дослідною станцією, видання часописів³². Товариство повинно було заснувати бібліотеку та колекцію речей, які б стосувались розвитку аграрної сфери. Важливим для всіх членів товариства став третій параграф статуту, за яким до функцій організації входило ініціювати перед урядом проведення тих заходів, які б сприяли розвитку місцевого господарства³³. До складу товариства мали входити вісім відділень – загальних питань, землеробства, скотарства, шовківництва та бджільництва, лісівництва, сільськогосподарської механіки, технології, а також освіти³⁴.

У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві в фонді Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості є списки членів цієї організації. Більшість з них – землевласники або господарі підприємств, які мали пряме відношення до аграрного сектора. Цікавим є національ-

²⁸ *Bobrowski T.* Pamiętnik mojego życia. Warszawa, 1979. T.2. S.212.

²⁹ *Осадчий Т.* Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 25-летие с 1876 по 1901 год. Киев, 1901. С.8–9.

³⁰ *Чайка Н.* Передумови створення Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості // Історія української науки на межі тисячоліть. Вип.7. Київ, 2002. С.204–210. С.207.

³¹ Там само. С.208.

³² ЦДА України у м. Києві. Ф.442. Оп.52. Одзб.111. Арк.6.

³³ Там само. Арк. 6 зв.

³⁴ Там само. Арк. 6а, зв.

ний склад товариства – поряд з українськими та російськими прізвищами трапляється багато польських: з 398 членів поляками є 163 особи, або 41%³⁵. На велику кількість поляків у товаристві вказував і часопис “Przegląd Tygodniowy”: “Це вперше поляки беруть участь у товаристві, створеному за кордоном, і зараз становлять його більшість”³⁶. Цей факт викликав стурбованість влади, про що свідчить листування між генерал-губернатором Київської, Подільської і Волинської губерній та міністром внутрішніх справ. Останній у лютому 1882 р. відхилив клопотання генерал-губернатора про розширення діяльності товариства на Південно-Західний край, посилаючись на те, що “поляки мають переважний вплив на діяльність товариства. Розширення діяльності товариства на Подільську та Волинську губернії залучить до його рядів ще більше поляків, а між тим, великі згромадження осіб польського походження схильні до захоплення питаннями, не погодженими з урядом”³⁷.

Товариство функціонувало за рахунок щорічних внесків, які спочатку становили 5 рублів на рік, приватних внесків, а також доходу, отриманого від реалізації своїх видань та продажу продукції з дослідного поля³⁸.

До товариства могла записатись будь-яка особа, яка внесла вступний та щорічний внески. При цьому їй надавалося право брати участь у роботі товариства, отримувати його видання, користуватись бібліотекою тощо. Почесними членами товариства зараховувались російські та іноземні науковці, а також особи, які сприяли розвитку рільництва в імперії або справам товариства.

Роботою організації керувала Рада товариства, яка складалась з голови, заступника голови, голів відділень, секретаря та скарбника (всього вона налічувала 13 чоловік), обиралась на загальних зборах на три роки, причому кожного разу склад повністю оновлювався. Рада вела фінансові справи, відповідала за майно, звітувала перед товариством. Очолював товариство предводитель дворянства.

Зібрання товариства, які проходили щорічно, обирали керівництво, слухали звіт про діяльність організації за минулий рік, робили пропозиції. Всі питання вирішувались абсолютною більшістю голосів, крім тих, які стосувались змін в Уставі – для цього необхідно було набрати 23 голоси. Як правило, зібрання були відкритими³⁹.

Основною метою кооперації сільських господарів стало прагнення пристосувати свої господарства до ринкових відносин. Разом з тим, як відзначав секретар Товариства Т.Осадчий, “є бажання інтелігентних представників однієї галузі промисловості вільно обмінюватись думками, здобутими знаннями або удосконаленнями, обговорюючи не тільки питання практичного, а й абстрактного характеру”⁴⁰.

У 1879 р. товариство виступило ініціатором проведення сільськогосподарської виставки в Києві. Для цього воно, отримавши асигнування від міністра державного майна, заснувало розпорядчий комітет, який через мирових посередників та пресу запросив усіх бажаючих взяти участь у роботі виставки⁴¹. Виставка відбулась з 3 по 20 вересня 1880 р., і на ній було представлено більше двох тисяч експонатів у всіх шістнадцяти відділах⁴². Учасниками виставки були, в основному, поміщики, які представляли продукцію своїх господарств.

³⁵ ЦДІА України у м. Києві. Ф.731. Оп.1. Од.зб.25.

³⁶ Kijowskie Towarzystwo gospodarstwa i przemysłu wiejskiego // Przegląd Tygodniowy. 1884. №36.

³⁷ ЦДІА України у м. Києві. Ф.442. Оп.52. Од.зб.111. Арк.11–12.

³⁸ Там само. Арк. 8зв., 9.

³⁹ Там само. Арк. 6а.

⁴⁰ *Осадчий Т.* Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 25-летие с 1876 по 1901 год. С.6–7.

⁴¹ ЦДІА України у м. Києві. Ф.442, Оп.532, Од.зб.252. Арк.3зв.,14 зв.,16.

⁴² Там само. Арк.65.

При товаристві постійно створювалися комісії, які мали на меті захист інтересів поміщиків південно-західних губерній. Комісії встановлювали стосунки з іноземними покупцями українського борошна, організовували експортне агентство, споруджували склади і силосні вежі біля залізничних станцій. У 1890 р., коли не всі представники науково-технічної інтелігенції могли знайти роботу, Товариство допомагало безробітним, сприяючи їх працевлаштуванню⁴³.

У 1884 р. кількість членів товариства становила майже п'ятсот чоловік. Навіть якщо половина з них були поляки, а це 260 чоловік, то з трьох тисяч землевласників південно-західних губерній це менше 10%. Зрозуміло, до товариства входили лише найзаможніші родини. В практичному плані організація зробила небагато. І хоча різного роду комісії товариства відігравали важливу роль у піднесенні економіки західних губерній, його діяльність не завжди відповідала поставленим цілям. Звіт за 1889 р. дає уявлення про роботу товариства. Крім відкриття двох додаткових відділів – садівництва і хмільництва, жодна ініціатива не виправдала сподівань. Так, через брак коштів не відкрилась виставка птахівництва, а виставка плодів не виправдала надій⁴⁴. У тому ж році збори акціонерів Земельного банку вирішили передати три тисячі рублів на ім'я голови товариства М.Репніна для відкриття сільськогосподарської школи⁴⁵.

Як слушно критикував товариство “Przegląd Tygodniowy”, так і не було відкрито сільськогосподарської школи, цікаві думки часто не розглядались, економічні проекти, які вимагали капіталовкладень, не доводились до кінця, а окрім того “загальні цілі поступались особистим інтересам”⁴⁶. Подібну думку висловив французький дослідник Д.Бовуа, який звинуватив польську шляхту в схильності до міфологізації реального життя, спричиненого політичною безпомічністю. “Потяг до величі перешкоджав їм зізнатися, що буряки і зернові були єдиною їхньою турботою. Їм доводилось прикривати могутність свого капіталістичного золота уявними шатами, витягнутими з шаф власної історії”⁴⁷.

Фактично, товариство було єдиним центром громадського життя заможних поляків. Опинившись у немілості, відчуваючи потребу в реорганізації своїх господарств та наростаючу конкуренцію з боку російських та українських поміщиків, польські землевласники шукаючи виходу в кооперації. До того ж задіяність у організації давала більшості з них вигідні знайомства, контракти. Постійна участь в сільськогосподарських виставках сприяла підвищенню продажу, що, безумовно, впливало на фінансове становище підприємців. Однак окрім фінансової, була ще й громадська і організаційна діяльність у товаристві, яка давала полякам можливість легального зібрання. По суті, Товариство заповнило той суспільний вакуум, який настав після поразки Січневого повстання, воно стало єдиною інституцією польського ліберального суспільного руху в 70–80-ті роки XIX ст.

Попри все це, виникає питання: чи можна вважати діяльність поляків у Київському товаристві органічною працею? Для відповіді на нього необхідно визначитися з поняттям “органічна праця” та її трактуванням у даний період. За визначенням професора С.Кеневича, органічна праця – це шлях посередині між революційною діяльністю та угодою, легальна праця над модернізацією польської нації, пристосування її до західної цивілізації⁴⁸. В 60–80-х роках у Королівстві Польському на сторінках часопису

⁴³ Бовуа Д. Битва за землю в Україні. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. С.282.

⁴⁴ ЦДІА України у м. Києві. Ф.731. Оп.1. Од.зб.23. Арк.162–163.

⁴⁵ Там само. Арк.36.

⁴⁶ Kijowskie Towarzystwo gospodarstwa i przemysłu wiejskiego // Przegląd Tygodniowy. 1884. №36.

⁴⁷ Бовуа Д. Битва за землю в Україні. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. С.267.

⁴⁸ Kieniewicz S. Problem pracy organicznej (1840–1890) // VIII powszechny zjazd historyków polskich w Krakowie 14–17 września 1958. Z.4. Warszawa,1960. S.168–204.

сів “Przegląd Tygodniowy”, “Niwa”, “Prawda” була сформульована світоглядна система, важливе місце в якій займала суспільна практика, що пов’язувалась з розвитком промисловості, поширенням наукових знань та їх застосуванням, розповсюдженням освіти тощо. Концепція громадських дій, спрямованих на самозбереження нації, мала різні варіанти назв, але всі ці дії можна об’єднати в злагоджену програму органічної праці.

Визначальними для цього періоду стали сциєнтизм, лібералізм та індустріалізм позитивістів, а кінцевою метою органічної праці виступало ідеалізоване буржуазно-ліберальне суспільство. Ліберальні цінності, породжені англійською та французькою революціями, стали для “органічників” дороговказом дій, шляхом до прогресу. Характерні для О.Конта ідеї щодо суспільства, яке становить єдине органічне ціле, засноване на об’єднанні, співробітництві, кооперації, взаємозв’язку людей і соціальних груп, були сприйняті позитивістами і розумілись ними як необхідність створення громадських об’єднань, діяльність яких протиставлялась ворожій державі. Такі асоціації повинні були засновуватись приватними особами як результат їхньої активної громадської позиції. Більшість цих організацій пропонувалось створювати в економічній та культурно-просвітницькій сферах, які, на думку лібералів, мали значний пріоритет перед політичною.

Головним фактором, стрижнем органічної праці мала стати приватна особа, яка керувала своїми власним інтересами і водночас усвідомлювала свій громадський обов’язок, жила інтересами “громадянського суспільства”⁴⁹.

Основою формування буржуазного суспільства повинна стати рівність прав та обов’язків всіх громадян та суспільних верств. Панівній еліті було відмовлено в суспільній гегемонії, на той час, коли в центрі соціальних процесів опинився середній клас – носій ліберальних цінностей, ядро, масова соціальна опора “сучасної нації”⁵⁰.

В умовах панування загарбницької держави варшавські позитивісти обходили тему відносин з владними структурами. Політичні питання не порушувалися на сторінках ліберальної преси, не слугували предметом обговорення. Але саме ця відмова від обговорення будь-яких політичних проблем і була, власне, проявом політичної позиції “органічників”. Вони не співпрацювали з владою, намагались діяти лише в дозволених нею межах, але і не підтримували її⁵¹.

Економічна програма позитивістів відзначалась вірою в беззаперечний прогрес науки та техніки. Розвиток і модернізація промисловості, застосування новітніх досягнень науки повинні сприяти зростанню добробуту та благоустрою всіх суспільних верств. При цьому економічний прогрес ототожнювався лише з розвитком промисловості, майже обходячи сферу сільського господарства. Аграрне питання не стало основним у програмі органічної праці, що пояснюється змістом самої концепції, метою якої було приєднання до західної промислової цивілізації, яка орієнтувалась на місто. На думку позитивістів, пристосувати сільське господарство до ринкових відносин і вирішити наболілі проблеми повинна була проведена урядом аграрна реформа.

З цих же причин на першому етапі становлення позитивістської концепції – початок 70-х років – аграрні питання на сторінках ліберальних видань не порушувались. Однак у середині 70-х років очевидним став факт, що аграрна реформа не тільки не ліквідувала всіх проблем у селянській сфері, а й породила багато нових суперечливих питань, на які суспільство повинно було відреагувати – наприклад, проблема сервітутів. Якраз у цей час і була висунута програма “Праці біля підстав” – робота з народом, що визначила ставлення позитивістів до селянської проблематики. Вона заклин-

⁴⁹ Smils S. Self Help // Przegląd Tygodniowy. 1866. №39.

⁵⁰ Mieszczanstwo średnie // Niwa. 1872. №15.

⁵¹ Wiślicki A. Mala polityka // Przegląd Tygodniowy. 1871. №14.

кала до соціальної злагоди в часи наростання соціальних конфліктів, передовсім, до участі представників панівних верств у справі просвітництва народу⁵².

Однією з характерних рис аграрної програми позитивістів стала її поверховість. Інтелігенти за походженням, жителі Варшави, ознайомлені з життям села лише оглядово та з офіційних повідомлень, позитивісти не заглиблювались у сутність аграрних проблем. Заклики до модернізації сільського господарства проявлялись у пропаганді новітніх методик в рільництві та скотарстві, наполяганні на підвищенні фахової аграрної просвіти, необхідності кооперації, яка, на думку “органічників”, повинна здійснюватися в різноманітних товариствах та асоціаціях⁵³. Лише іноді часописи торкалися проблеми земельної власності, малоземелля селянства, кредитування аграрної сфери.

Ліберальна програма позитивістів захищала інтереси землевласників – поміщиків, заможних селян. Критикуючи шляхту за її неробство, нікчемність, позитивісти, водночас, не відмовляли їй в економічній гегемонії, праві на визискування, наголошуючи на тому, що дворянство повинно взяти на себе справу опіки над селянством, його просвітництво, медичний догляд, турботу про його добробут. Не ставили під сумнів “органічники” і доцільності існування фільварку, наголошуючи лише на необхідності його раціональної організації та модернізації⁵⁴. З ростом селянського землеволодіння на початку 80-х років, змінився й адресат органічників – ним став селянин-буржуа, власник землі й одночасно підприємець.

Проголошена 1874 р. А.Свентоховським та Л.Мікульським програма “Праця біля підстав”, визнаючи селянство рівною з усіма іншими верствою населення, передбачала підвищення його культурного рівня, оскільки, на думку авторів програми, прірву між панівними та нижніми верствами можна подолати шляхом поширення освіти, широкого залучення селян до читання книг тощо. Незважаючи на таку демонстративну “любов” позитивістів до селянства, не можна не помітити їхнього зверхнього тону – трудовий люд розглядався лише як об’єкт діяльності освічених кіл. Дослідник Я.Кіта називав ставлення позитивістів до народу як до “дурного Янка з байки”⁵⁵.

У трактуванні позитивістами селянських питань виділяються два табори – радикальний та поміркований. До першого відносяться часописи “Przegląd Tygodniowy” та “Prawda”, які виступали на захист середньої та дрібної земельної власності, вбачаючи шлях до формування такого землеволодіння у парцеляції великих маєтків. “Niwa” та “Opiekun Domowy” наголошували, що “фільварки надовго ще залишаться основними поставниками сільськогосподарської продукції”⁵⁶. Ці ж часописи вважали, що більшість проблем на селі можна вирішити за допомогою просвіти та науки. На відміну від них, видання радикального табору виступали з ініціативою створення рільничих асоціацій, кас взаємного кредиту, кас взаємодопомоги тощо, які б виконували практичну роль у становленні селянина-власника⁵⁷.

Програма органічної праці в аграрній сфері варшавських позитивістів у Королівстві Польському реалізовувалась, в основному, шляхом видання фахових часописів та публіцистичних праць, які мали на меті допомогти землевласникам модернізувати

⁵² Praca u podstaw // Przegląd Tygodniowy. 1873. №10–11, 12, 14, 16, 18, 24.

⁵³ Wiślicki A. Pisma oświacie ludu poświęcone // Przegląd Tygodniowy. 1871. №26; Nowe drogi. Wychowanie ludowe // Przegląd Tygodniowy. 1874. №13; Słowko o zakładaniu biblioteczek // Przegląd Tygodniowy. 1871. №46; Z.M. W sprawie ludu. Karczma i oświata ludowa // Przegląd Tygodniowy. 1872. №10; Mierzwiński E. Kółka rolnicze // Przegląd Tygodniowy. 1872. №14; Wystawa rolnicza w Warszawie // Przegląd Tygodniowy. 1874. №39.

⁵⁴ J.L.P. Nowe fantazje na stary temat // Prawda. 1884. №26; Medytacje ziemiańskie // Prawda. 1884. №14.

⁵⁵ Kita J. Formy “wychowywania i umoralniania” chłopów propagowane na łamach pism pozytywistów warszawskich // Akta uniwersytetu łódzkiego. Folia historica. 52. 1995. S.59–69.

⁵⁶ W sprawie upadających posiadłości ziemskich // Niwa. 1875. №8.

⁵⁷ Kredyt ludowy // Przegląd Tygodniowy. 1880. №36; Kredyt ziemiański // Prawda. 1884. №7.

своє господарство⁵⁸. Однак більшу допомогу селу надали гмінні позичково-ощадні каси, які почали утворюватись на підставі виданого 1869 р. статуту.

Учений К.Гроньовський виділяє серед прихильників органічної праці два крила – справжніх “органічників” та тих, хто використовував позитивістські гасла для виправдання кар’єризму, грошоробства тощо. Серед останніх набуло поширення гасло “збагачуйтесь”, в якому вбачався патріотичний зміст, але при цьому нівелювалась гуманістична спрямованість програми⁵⁹. У 80-ті роки XIX ст. розходження теоретичних засад органічної праці і дійсності ставало дедалі глибшим, а сам позитивістський табір перестав існувати як суспільно-політична течія.

Польські поміщики, усунуті від політики могутньою царською системою, відчуваючи на собі культурні та релігійні утиски, спрямували свої зусилля на економічний аспект громадського життя як єдиний шлях збереження нації. Їх діяльність у Київському товаристві цілком узгоджувалася з гаслами органічної праці. Поступово пристосовуючись до товарних відносин, вони все більше схилились до заклику “збагачуйтесь”, наділяючи його месіаністською ідеєю збереження польськості.

Одночасно, не можна не помітити розбіжностей органічної праці жителів Конгресівки та кресів. Якщо основними носіями ідей позитивізму та модернізації в Королівстві виступали міщанські кола та інтелігенція, то в Південно-Західному краї прихильником цих ідей ставала шляхта. Цей факт був зумовлений тим, що шляхта, замкнувшись у своїх маєтках і зосередившись на господарчій діяльності, не втрачала своєї національної приналежності, тоді як міщанські кола зазнавали тотальної русифікації. Польське дворянство вважало себе носієм традицій польськості, в чому вбачало свою цивілізаційну місію.

Непридатними для польських поміщиків кресів виявились і заклики до роботи з народом та задля народу, тому що селяни здебільшого були українцями, чужими для них. Вони були “варварськими”, ворожими, крім того, соціально небезпечними, що робило неможливою співпрацю цих кіл.

Політична позиція шляхти також підлягала корекції на українських землях, порівняно з Королівством. У Царстві Польському господарча діяльність була цілком дозволеною, і навіть підтримувалась урядом, а налагоджені торгівельні та виробничі стосунки дозволяли співпрацювати польським виробникам та підприємцям, що забезпечувало нейтральне ставлення до влади. На Україні польські землевласники змушені були розбудовувати свої господарства не тільки в умовах швидкої ломки традиційних соціально-економічних відносин, а й жорстокої конкуренції з боку російських та українських підприємців. Російська влада різними методами підтримувала останніх, забезпечивши їм пільги. В такій ситуації від співпраці та близького знайомства з владними особами багато залежало, тому найбагатші поміщики намагались заручитись їх підтримкою, укладаючи різнобічні контакти в межах Товариства.

Отже, діяльність поляків у Київському товаристві сільського господарства і сільськогосподарської промисловості була продиктована їх прагматичними цілями. Сучасна їм дійсність була такою, що робота в товаристві стала єдиною можливою суспільною діяльністю поляків, а органічна праця, формально проникнута патріотичною ідеєю, насправді мала на меті власні прагматичні інтереси.

⁵⁸ *Wroczyński R.* Programy oświatowe pozytywizmu w Polsce na tle społecznym i gospodarczym. Warszawa, 1949. S.117.

⁵⁹ *Groniowski K.* Spór o pojęcie „pracy organicznej”. Polemiki ideowe warszawskich pozytywistów. // *Wiek XIX. Prace ofiarowane profesorowi Stefanowi Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin.* Warszawa, 1967. S.367–382, 368.

**THE ACTIVITY OF THE POLES IN THE KYIV SOCIETY
OF THE AGRICULTURE AND AGRICULTURAL INDUSTRY
in the 70–80-ies of the XIXth c.**

Olga NIKOLAYENKO

*Kharkiv national automobile and road university
25, Petrovskyi str., Kharkiv, 61002
Department of the Ukraine studies*

In 1870–1880 the tsarist government oppressed and restricted Polish shlahta of right-bank Ukraine. That's why the only possible activity for many Poles, at that moment, was the organic labor. The program of the organic labor was elaborated by the ideologists of Warsaw positivism in a definite period but it suffered some changes. Trying to keep their own economic and public positions Polish landholders were actively occupied with their economy and they were in close collaboration with Russian and Ukrainian landowners in Kyiv association of agriculture and agricultural industry nominally attaching the great patriotic value to the work.

Key words: the organic labor, Poles, shlahta, Warsaw positivism, Kyiv association of agriculture and agricultural industry, social and political movement.

Стаття надійшла до редколегії 25.08.2005
Прийнята до друку 22.09.2005